

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України П. В. Шкраб'юка на докторську дисертацію А. А. Кізлової “Соціальні взаємодії насельників шанованих святинь Києво-Печерської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.”, виконану на кафедрі історії факультету соціології і права Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, подану до захисту в Спеціалізовану вчену раду Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України (спеціальність 07.00.01 – історія України)

Кожен, хто читав “Києво-Печерський патерик”, а також інші публікації з історії Києво-Печерської Успенської лаври, не міг не захоплюватися духовним подвижництвом ченців, насамперед засновників КПЛ св. Антонія та Феодосія Печерських. (Абревіатуру КПЛ запропонувала А. А. Кізлова). Бо КПЛ, говорячи образно, – то небо на землі; це взірець служіння Богові та Українській Церкві – незалежно від того, чи вона Православна, чи Греко-Католицька. За переказами, саме київські ченці після татаро-монгольської навали заснували монастирі в Почаєві, Крехові (на Львівщині) та інших місцях.

Не випадково про КПЦ є безліч публікацій. Скажімо, *Науково-допоміжний бібліографічний покажчик*, який 2006 року вийшов у Києві (автор-упорядник О. Марченко) під назвою “Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври”, обіймає 355 сторінок, – а це 3179 позицій. До цього поважного переліку долучила своє дослідження і Антоніна Анатоліївна Кізлова.

Одразу скажу, що наявне дослідження – унікальне. Вражає *Список використаних джерел та літератури*, який охоплює 168 ст.; тільки одні “Джерела” – це 1411 позицій! А разом із “Літературою” – то позицій є 1828. Тобто джерельні матеріали переважають більш як утричі. І це теж позитив. Бо всі вони, як видно з тексту, належно опрацьовані, осмислені і

прокоментовані. До *Джерел* дослідниця залучила навіть художні твори, зокрема повісті Тараса Шевченка “Близнюки” і “Наймичка”, а також повісті Івана Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я”, “Хмари”, оповідання “Київські прохачі”.

“Художня література має джерельне значення, – пояснює А. А. Кізлова, – якщо: текст містить унікальну інформацію; автор – свідок подій; відомості підтверджуються незалежними джерелами”. З цим твердженням не можна не погодитися, тим більше, що авторка навела такі незалежні джерела, зокрібно про Шевченка.

Враження справляють і власні публікації у фахових виданнях України та зарубіжних країн (їх 24) і статті, які включені до міжнародних наукометричних баз – їх 14, а ще 18 додаткових публікацій, які так само відображають результати дослідження.

Таким чином до розкриття теми А. А. Кізлова, як то кажуть, підійшла у всеозброєнні. І хоча тема дисертації була затверджена відносно недавно – 7 листопада 2016 року, та за цей час дослідниця, маючи, безумовно, попередні напрацювання, і підготувала дисертацію, загальний обсяг якої – 663 сторінки, з яких на *основну частину* припадає 360 сторінок, а на довідкову – 303. Майже паритет. А якщо врахувати 15 *Додатків*, – а це ще 86 сторінок, – то перевага довідкового апарату очевидна.

(Принагідно нагадаю, що був ще один дослідник історії Києво-Печерської лаври. Це дисидент-політв’язень Валерій Марченко, який під час ув’язнення навернувся до віри, зацікавився КПЛ і влітку 1983 року, вже після заслання, написав у Києві есей “Там, у Київських печерах”. А в березні наступного року його заарештували вдруге з важкою хворобою нирок (нефрит), і через десять місяців, на початку жовтня, його не стало...).

Бібліографічний розділ (*джерела і література*) відіграє не декоративну, а цілком конкретну роль, оскільки авторка досконало освоїла його і послуговується у своєму дослідженні в повній мірі, навіть деколи аж занадто, а тому нерідко текст наче “розпливається” в розмаїтті фактів,

цитувань і посилань, хоча таке багатство документування засвідчує наукову ерудицію, скрупульозність і відповідальність. Позаяк “соціальні взаємодії лаврських насельників, пов’язані з шанованими святинями обителі, в історіографії розкриті фрагментарно” (с. 53), то А. А. Кізлова взялася виявити соціальні взаємодії у всій їхній цілісності і водночас – багатогранності.

Здобувачка розповідає про три категорії насельників, відповідальних за святині: це так звані *гробові* приставники (яким доручено знайомити мирян із святими похованнями, для приміру – св. Феодосія), приставники біля *ікон* (така сама функція щодо образів) і провідники в *печерах*. Маємо також пояснення, що таке “святиня” і “святі місця”, яка різниця між ними; що таке насельники, або братія; що таке з релігійного погляду “артефакт”, бо тлумачення цього терміну неоднозначні.

Неординарним є те (досі ніхто про це не писав, не досліджував), що здобувачка детально розповідає про особливості внутрішнього життя насельників, взаємодію (з мирянами) стосовно цілісних та частинних мощей святих, збереження їхніх речей, виготовлення для них нових ємкостей, домовин; про оптимальне розміщення образів і реліквій в Успенській церкві, особливості лікування божевільних та випадки злодійства чи пошкодження святинь з боку нечесних відвідувачів, коштовні пожертви світських осіб, а також надання шанованих святинь – переважно це часточки мощей – за межі Лаври.

Важливе значення для приставників і провідників мало уміння контактувати з мирянами, стежити за порядком і не допускати блюзнірства. “На формальний рівень освіти увагу звертали менше, ніж на комунікативні навички”. І ще незвичне зауваження здобувачки: “Припустимий для КПЛ рівень нетверезості та неохайності хранителів святинь потребує *подальшого* дослідження” (с. 187).

У піонерській воістину праці А. А. Кізлової особливої ваги додають 15 додатків. Фактично це як друга – узагальнена – дисертація у формі переліку *великоцерковних приставників* (із зазначенням їхніх прізвищ, літ життя,

освіти, місця народження, соціального походження, а головне – їхня характеристика і біля якої гробниці вони поставлені служити вірянам), далі – різні документи з архівів, що стосуються справ Лаври, окремих ченців, майна, карток мощових тканин; наведені малюнки і світлини окремих святинь; вказано порядок обходу Успенського собору; є навіть схема-малюнок підйомної машини для ікони Успіння.

Дуже цінним є те, що дослідниця (Дод. 3) встановила географію паломників до КПЛ з різних країн: Венесуели, Франції, Англії, Польщі, Шотландії, Сербії, США... Лавру відвідували не тільки віруючі. Наприклад, у переліку гостей є Емма Гольдман, американська анархістка і феміністка, яка – цитую – “була вислана до Радянської Росії зі США за підозрою у зв’язках з комуністами” (с. 618). Вона побувала у КПЛ один день в останній третині 1919 р. Або такий факт. 1888 року КПЛ відвідали сто учнів Київського реального училища, серед яких були католики, лютерани, юдеї, старообрядці. Звісно, Лавра цікавила їх не так як духовний, а як історико-архітектурний осередок із сумнівними – для них – мощами й релігійними ритуалами (с.177).

Та це винятки. Більшість приходили утвердитись у вірі, як-от талановита художниця Марія Башкирцева (1858-1884), яка мешкала в Парижі і прославилась своїм “Щоденником”, але передчасно померла...

Є у списку відвідувачів КПЛ в різні періоди й наші країни: студент медичного факультету Віденського університету, голова академічного Товариства “Січ” Ярослав Окуневський (“тепла пора” 1881 р.), громадський діяч, історик і педагог Олександр Барвінський (11 липня 1885), активістка жіночого руху, письменниця Олена Кисілевська (літо 1910), журналіст і письменник, д-р права Осип Назарук (літо 1910; тоді ще невіруючий); є і видатна українська християнська письменниця, *римо-католичка*, графиня Наталена Королева (під час навчання в Інституті шляхетних дівчат у 1904-1905 роках).

22 жовтня 1914 року КПЛ відвідав помічник митрополита А. Шептицького чернець Гродзький, який супроводив великого ієрарха на заслання в Сибір; 1925(6) року в Лаврі побував знаний літературознавець Григорій Костюк, тоді ще студент Інституту народної освіти (Київ), згодом політв'язень і автор двотомових спогадів “Зустрічі і прощання”.

Антоніна Анатоліївна підкреслює свою “конфесійну безсторонність”, і цієї настанови дотрималась. Вона об'єктивно аналізує ту чи іншу чернечо-соціальну акцію, ту чи іншу ситуацію, представників тієї чи іншої конфесії, тим-то – якщо брати сукупно – її дослідження, а надто *Додатки*, дають об'ємну і перемінно-живу картину життя та діяльності насельників КПЛ у духовно-просвітницьких зв'язках із мирянами різного віку, різного соціального стану, освіти й конфесії.

Аналізуючи, як сказано вище, соціальні взаємодії щодо шанованих святинь головно “зсередини”, здобувачка замало звертала уваги на історичний контекст дослідження. Адже в досліджуваний період відбулося багато вирішальних подій. Це, як відомо, другий (1793) і третій (1795) поділи Польщі, а перед тим – скасування Січі, закріпачення українських селян, наступні війни, повстання, – все це не могло в тій чи іншій формі впливати на свідомість і діяльність як мирян, так і насельників Лаври, адже вони були частиною цього народу. Про це варто було б сказати ширше. Тобто показати, чи КПЛ діяла у вакуумі, чи відгукувалась на події, як це було, скажімо, в часи княжої Русі. Обопільно реагувати на суспільно-політичні реалії – це теж соціальна взаємодія.

Друге. Оскільки за основу дослідження взято майже півторастолітній період, то було б добре подати порівняльну статистику: як протягом певного часу змінювався склад насельників Лаври і чи впливали на цю динаміку (якщо вона була) згадані вище події.

Третє. Як впливали соціальні взаємодії щодо шанованих святинь на поглиблення духовного, релігійного життя відвідувачів Лаври, паломників, гостей? Якщо впливали, то як саме. Чи були випадки повернення до віри?

Четверте. Хоча соціальні взаємодії насельників КПЛ стосуються святинь, вважаю, що не завадило б бодай коротко сказати і про книгодрукування. “Друкарня Києво-Печерської Лаври стала *першим* монастирським видавничим закладом в Україні”, – наголошував академік Ярослав Ісаєвич. (див. його: *Василіянські друкарні: Унів і Почаїв // На службі Кліо: збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів. 2000. С. 484).

Друкарня КПЛ видавала релігійну літературу для духівництва та мирян, насамперед для прочан і гостей Лаври, – і це теж був вияв соціальної взаємодії, тим паче, що ці видання розповідали також про Лавру, її святині і розповсюджувалися серед населення.

І тут маємо переконливий факт соборності. Наприкінці XVIII ст. префектом Києво-Печерської друкарні був Іюстин, котрий підтримував дружні з взаємини з префектом друкарні в Почаєві Спиридоном Коберським, – а Почаївська лавра в ту пору (1739-1831) належала уніатам, тобто Греко-Католицькій церкві, а ще точніше – її складовій частині: монашому чинові отців-василіян.

Як пояснював пізніше Іюстин, зазначає Я. Ісаєвич, обидва друкарі, “зважаючи на свою належність до однієї нації і давнє знайомство”, домовилися про спільні видання: Спиридон надсилав до Києва дрібні почаївські видання, Іюстин додруковував до них титульні аркуші з позначенням Київської друкарні і частину тиражу пересилав у Почаїв. Ці незаконні, з погляду властей, дії було викрито щойно в 1801 р.”

І п’яте. Чи зафіксовані прояви *національного* самоусвідомлення насельників Лаври (крім тих, про які сказано вище), зокрема під час Визвольних змагань 1917-1921 років і під час усамостійнення Української православної автокефальної як автокефальної?

Коротше кажучи, базу “соціальної взаємодії” можна було б дещо розширити. Але й без цього розширення докторська праця А. А. Кізлової є *цільною*, надзвичайно місткою та оригінальною; вона відповідає визначеній

меті – “реконструювати множину контекстів, у яких насельники КПЛ вступали в соціальні взаємодії щодо шанованих святинь обителі, й відповісти на питання, чи становили ці взаємодії систему”. Відповідь на це питання позитивна. З практичного боку дисертаційна робота А. А. Кізлової цінна і для людей духовного сану, і для істориків, і для мистецтвознавців, і всіх, кого цікавить наша церковна історія та наша непроста сучасність, в значній мірі позначена релятивізмом, а то й секуляризмом.

Назагал дисертація є цілком свіжим, оригінальним, новаторським дослідженням, яке виконане на високому науково-методичному рівні, відповідає вимогам “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ №656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015 та № 567 від 27.07.2016). А тому Антоніна Анатоліївна Кізлова з повним правом заслуговує на присудження їй наукового ступеня – доктор історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

П. В. ШКРАБ'ЮК

19 вересня 2019 р.

